

## BÍRÁLAT

Megelőlegezve a tanulságot: a *Gördülő rendszerváltás* című munkát komoly szakmai teljesítménynek tartom, amely a szerző eddigi munkásságával együtt tökéletesen indokoltá teszi számára az akadémiai doktori cím elnyerését. Bírálatomban a rövidség kedvéért egyetlen szempontra fogok összpontosítani, ám értékelésemben természetesen szerepet játszanak egyéb szempontok is, így az, hogy a könyv fontos, eredeti meglátásokkal gazdagítja a szakirodalmat, szerkezete, érvelése meggyőző és magas színvonalú.

Bozóki András munkája meggyőződésem szerint egy (itthon hosszabb múltra visszanyúló előzményekkel rendelkező, de empirikusan is legalább) bő három évtizedes kutatási paradigmának részeként érthető meg leginkább, amely a késő Kádár-kor értelmiségi csoportjaiban testet öltő lappangó politikai pluralizmusából vezette le a rendszerváltás utáni magyar politikai elit belső megosztottságait. Ennek a kutatási programnak többféle változata volt. Volt amelyik - Szalai Erzsébeté például - inkább a gazdasági elit átváltozására fókuszált; volt, amelyik - Körösi Andrásé - a kortárs magyar politikai gondolkodás különféle áramlatainak eredetét kereste és voltak, akik - mint Csizmadia Ervin vagy Bozóki András - a demokratikus ellenzék genezisének, a békés rendszerváltásban betöltött szerepüknek és 90 utáni utóéletüknek a feltárására vállalkozott. Voltak további elitkutatások - Szelényi Iván, Kovách Imre és Kristóf Luca részéről például - is természetesen. Talán nem igazságtalan ezzel a paradigmával szemben azt mondani, hogy a fénykora a 90-es évek volt és a csúcsteljesítményeinek zöme az ezredfordulóra esett (Bozóki András *Politikai pluralizmus* könyve is 2003-as.) Ennek a kutatási paradigmának számos nagy érdeme van, amelyeket nehéz lenne túlbecsülni, különösen annak fényében, hogy mennyire sokféle kérdés átgondolására alkalmat adott. Erényei mellett vannak azonban bizonyos korlátai is, amelyek szerintem érződnek ebben a könyvben is. Az egyik az értelmiség fogalma által okozott számos nehézség, amely részben empirikus (mi az értelmiség és mit csinál), részben normatív (milyen értékeket rendelünk az értelmiségi szerephez). Egy másik probléma pedig az elit és az értelmiség fogalmi közötti kapcsolat, amely gyakran expliciten, néha csak az előfeltevések szintjén szokott jelen lenni ebben a kutatási paradigmában és amely ha nem is teljesen leválaszthatatlan az "új osztály elmélet"-ről, de azért mind empirikus, mind normatív szempontból ott kísért az efféle kutatások elméleti előfeltevései és kérdésfelvetései körül. A harmadik és a könyv szempontjából legizgalmasabb kérdés, hogy pontosan mi is a szerepe az értelmiségnek a rendszerváltás folyamatában. Az e kutatási paradigmát motiváló kérdések

mindig is azt feltételezik, hogy az értelmiségnek így vagy úgy fontos szerepe volt a rendszerváltás előkészítésében, levezénylésében; és attól függően, hogy miként van definiálva az értelmiség, a rendszerváltás utáni politikai és társadalmi folyamatok irányításában. Az, hogy ez a szerep milyennek látszik, viszont nagyrészt annak a függvénye, hogy ki milyen módon fogja fel az értelmiséget, milyen normatív elkötelezettségekkel rendelkezik, s ennek megfelelően másként és másként fogja látni az utótörténetüket: a politikai professzionalizálódást vagy a gazdaság új elitjének kialakulását, az értelmiség rendszerváltás utáni önálló politikai szerepvállalásait. Lehet például fontos szerepet tulajdonítani a disszidens értelmiségnek a rendszerváltás előkészítésében vagy a Kádár-rendszer belső pluralizmusát hangsúlyozni, lehet az új politikai elitet az értelmiség hatalomra jutásaként vagy épp az értelmiségi politizálás végeként felfogni. Az eltérő értelmezések mögött, mondom, többnyire nem csak részben eltérő tények, hanem eltérő normatív előfeltevések húzódnak meg. Fontos látni ugyanakkor, hogy e paradigmán kívül is van élet: a rendszerváltásnak léteznek olyan értelmezései is, amelyek nemzetközi gazdasági és politikai folyamatok perspektívájából szemlélik ezt a folyamatot, leértékelve a hazai szereplők ágenciájának fontosságát vagy társadalomtörténeti folyamatokra fókuszálnak, s szintén kisebb szerepet juttatnak a szűk értelmiségi csoportok tevékenységének.

Mindezt azért fejtettem ki, mert a *Gördülő rendszerváltás* méltányos értékelése nem végezhető el meggyőződésem szerint, ha nem vesszük figyelembe, hogy kérdésfelvetéseinek és válaszainak nagy részét ez a kutatási paradigma motiválta. Ha ezt nem tudatosítjuk magunkban, akkor bizonyos állítások relatív helyét a koncepción belül nem fogjuk tudni kellőképp értékelni és egészen másként fogjuk esetleg megítélni a könyv központi tézisének is. E tézis pedig ugye úgy szól, hogy a késő hetvenes évektől a 90-es évek közepéig zajló politikai átalakulás, az "értelmiség hosszú évtizede" során 5 szakaszban egy folyamatosan változó összetételű ellenzéki értelmiség az, amely felismeri a társadalmi-politikai változás lehetőségeit és vesz részt az öt szakaszban karakteresen eltérő formákban. E tézisnek 4 olyan eleme is van, amely nem érthető meg teljesen ezen a kutatási paradigmán kívül:

1. A könyvben egy viszonylag szűk csoport, mintegy 2000 ember az, akiknek a szerepe vizsgálva van különféle módszerekkel. Ez nyilvánvalóan nem azonos sem a korszak értelmiségével, sem a korszak ellenzékével; és az is figyelemreméltó, hogy egészen mást jelent ebben a Kádár-rendszerben értelmiséginek lenni mint az Antall-Boross kormányok alatt. Ugyanakkor nagyon fontos a könyv tézisé szempontjából, hogy ez a 2000 ember értelmiségi. Ha nem így lenne, a könyv nem egy értelmiségelméletekről szóló terjedelmes

fejtegetéssel indulna. És az is fontos tulajdonságuk, hogy ellenzékiek, ezért is kap a könyv második fejezetében kiemelt figyelmet a Kádár-rendszer nyilvánossága és az ellenzék szerepe. Magyarán, a könyv vizsgálati tárgyát egy a kettős - az értelmiség szerepére fókuszáló és a tranzitológiai, azon belül is, az ellenzék geneziséét nyomon követő - perspektíva jellemzi. Ez a kettős érdeklődés végigkíséri a szerző eddigi életművét és nyilvánvalóan erős normatív elkötelezettségek alapozzák meg. Bozóki számára a Kádár-rendszer nem elsősorban egy sajátos társadalmi-politikai berendezkedés, amelynek a több évtizedes stabilitása érdekes, hanem politikai ellenfél, amellyel szemben értelemszerűen a rendszer ellenzékének pártját kell fogni. Ez természetesen nagyon is rendben van. Ám ha nem értjük meg ezt a kettős perspektívát és annak az adott kutatási paradigmába illeszkedő logikáját, akkor könnyen azt érezhetjük, hogy a korabeli valóságból túl sok marad ki a kérdésfelvetés kapcsán vagy azt gondolhatjuk, hogy nem világos, miért is kellene nekünk ennek a kutatási tárgynak az egységét elfogadnunk. A könyv mindent megtesz, hogy elméletileg alaposan és empirikusan gondosan megmutassa, mi mindent tudhatunk a kutatás tárgyáról, tehát ez nem egy erős kritikai megjegyzés a részemről, viszont tény, hogy legalábbis fel kell ismerni a paradigmát ahhoz, hogy helyesen értsük, miként gondolja el a szerző a kutatása tárgyát.

2. Ugyanakkor érdekes módon a kettős perspektíva kirajzolja azt is, mi minden másról is szólhatna egy könyv, amely mondjuk nem csak az ellenzéki értelmiségről, hanem az értelmiségről szólt volna. A második fejezet ugyanis például ad egy használható és érdekes, igaz, a könyv kutatási tárgyának megfelelő hangsúlyokkal megírt, de annál mégis sokkal szélesebb perspektívájú áttekintést a Kádár-rendszer nyilvánosságának működéséről, amely mintegy bevezeti a következő, az ellenzéki nyilvánosság kialakulását tárgyaló fejezetet. Ez azért fontos, mert a harmadik fejezet elsősorban témabővülésként prezentálja az ellenzéki nyilvánosság kialakulását, a III. 3. alfejezet sorra veszi például az egyes ügyeket, holott természetesen a Kádár-rendszernek volt egy tematikusan gazdag és meglehetősen kiterjedt nyilvánossága, amelynek szereplői számukban messze felülmúlták az ellenzékiet. Néha előfordul, így például Pap Milán *Kádár demokráciája* könyvében, hogy kutatók vetnek egy, a szokottnál közelebb pillantást erre a tágabb nyilvánosságra, de ez általában mégis kívül marad az érdeklődésen, ami azért sajnálatos részben, mert az ellenzéki nyilvánosság létrejöttének relatív helyét, úgy gondolom, nem csak a tabuk megtörésében, hanem a Kádár-rendszer mainstream nyilvánosságának ignorálásában, az ottani témák irrelevánssá tételére tett kísérletben is meg lehetne érteni. Ám ennek provokatív jellegét (és egyúttal hosszú ideig elszigetelt voltát) igazán csak e megtagadott nyilvánosság felmérésén keresztül lehetne

megérteni. Nem rovom ezt fel a könyv hibájának, csak azért jelzem, mert a két fejezet egymás mellett olvasva egy erős, tematikusan szűkítő szerzői koncepció tükré, amely más, lehetséges koncepciókhoz képest tehető mérlegre a legjobban.

3. Hasonló jelenségre világít rá a könyvben az, hogy az MSZMP bemutatása a korszak első felében betöltött tényleges helyzetéhez képest leértékelődik az V. fejezetben, ahol a 800 ezres taglétszámú, minden formális politikai kulcspozíciót birtokló MSZMP a BZSBT szintjére van lesüllyesztve (kis túlzással, persze). A bemutatás természetesen alapos és megvilágító erejű, ugyanakkor nehéz lenne megérteni a szerző döntését arra, hogy miért így súlyozza a korszak bemutatásában ezt a (nem csak) értelmiségi tömeget, ha nem fogadnánk el Bozóki könyvének kettős perspektíváját mint a könyv koncepcióját alapjaiban befolyásoló, az egyes szereplők relatív súlyát érdemben meghatározó előfeltevések rendszerét. Hiszen az MSZMP csak kontrasztként, az ellenzéki értelmiségi politizálás ellenpontjaként érdekes a könyv szempontjából és innen nézve természetesen valóban az MSZMP súlya lényegesen kisebb a valóságosnál. Nem is beszélve arról, hogy az MSZMP ekkoriban még ellenfélként is csak egy szereplője egy rohamosan pluralizálódó politikai térnek, ami tovább csökkenti az érdekességüket a könyv szempontjából. Mégis, értelemszerűen megint jogos felvetni, hogy ez nem kis részben előzetesen elkötelezettségek és a kutatási paradigma függvénye, nem magától értetődő helyzet.

4. A szerző talán leginkább zavarba ejtő döntése, hogy a VI. fejezetet beemelte a könyvbe. Ennek a fejezetnek az üzenetét nagyjából úgy lehetne összefoglalni, hogy az értelmiségi politikusok gyorsan kikoptak a professzionális politikából vagy mozgalmi politizálásba kezdtek, ami a Chartában csúcsondott ki. Egyrészt nem lehetne megérteni az itt írtakat, ha nem a könyv kettős - az értelmiségre és a Kádár-kor ellenzékére fókuszáló - perspektíváját fogadjuk el érvényesnek, mert ez a fejezet nem igazán érdeklődik sem az új professzionális politikai elit értelmiségi rekrutációs bázisa (bár természetesen nem is tagadja), sem az újfajta demokratikus politikai közeg egésze iránt, hanem elsősorban egy bukástörténetet, a rendszerbe besimulni nem akaró értelmiségi szereplők kikopását, illetve az intézményeken kívüli politizálásban elért sikereiket prezentálja. Másrészt, az sem magától értetődő, hogy miért 94 lenne a releváns korszakhatár és nem mondjuk 98 vagy miért ne lenne érdekes a maga módján a polgári körök mozgalmi politizálása, a radikális jobboldali, a radikális baloldali szubkultúra, a Jobbik és az LMP megjelenése vagy a baloldali mozgalmi politizálás reneszánsza 2010 után. Nem azt mondom, hogy a könyvnek nincs válasza ezekre a kérdésekre, hanem, hogy ezek a válaszok a kutatási paradigmán belül nézve sokkal magától

értetődőbbek, mint anélkül. Ezért is fontos nagyon komolyan venni a könyv bevezetőjét és az I. fejezetet annak ellenére is, hogy azok absztrakciós szintje egészen más a később, "történeti" fejezetekéhez képest.

Mindent összevetve, én úgy gondolom, hogy egy fontos, akár kézikönyvként is használható munka született, amelynek a magam részéről két legfontosabb erénye az, hogy egyrészt végigvitt egy régóta a szerző által alakított, képviselt hazai társadalomtudományi kutatási paradigmát és megmutatta annak teljesítőképeségét és azt, hogy képes összefüggő és meggyőző értelmezést adni a magyar demokratikus átmenet folyamatairól, másrészt pedig mivel ahogy haladunk az időben előre, egyre kevésbé magától értetődőek ennek a paradigmának az előfeltevései, alkalmat ad arra is, hogy a legfrissebb kutatások eredményeit is figyelembe véve, átgondoljuk ennek a több mint három évtizedes paradigmának az elméleti teherbíró képességét és normatív előfeltevéseinek relevanciáját. Szerencsére egy nagy ívű, alapos és izgalmas munka született, amely lehetővé teszi, hogy ennek a kutatási paradigmának minden olvasó a legjobb változatát tudja magában mérlegre tenni.

Összességében tehát azt gondolom, hogy Bozóki András munkájának sokoldalú érdemei bőségesen elegendő alapot szolgáltatnak a szerző számára az akadémiai doktori cím elnyerésére, a legjobb minősítéssel.

Budapest, 2020. április 13.

Szűcs Zoltán Gábor

s. k.